

Løsgængere og ørkesløse folk

Værdigt og uværdigt trængende omkring år 1600.

Af Birgit Andersen

»Ladhed er en moder til armod« og »En lad hånd gør arm men en flittig hånd gør rig«

Mens første citat tilskrives Seneca, der levede i 1. årh. e. Kr., er det andet fra Peder Syvs ordsprogssamling, skrevet i midten af det 17. årh. Skønt der således er 1600 år mellem disse 2 citater, er tanken bagved den samme. Netop i det 16. – 17. årh. hentede man flittigt inspiration hos de antikke forfattere.

Med de to indledende citater blev en social situation og en moralsk vurdering kædet smukt sammen, og det er hensigten i det følgende at belyse vilkårene for de værdigt og uværdigt fattige i tiden efter reformationen, hvor man netop brugte moralske overvejelser til at vurdere et menneskes sociale situation.

Ordsprogene blev således ofte til hård virkelighed for en befolkningsgruppe, der kom specielt i søgelyset efter reformationen: stoddere, løsgængere, tryglere og ørkesløse folk, for blot at bruge et udsnit af tidens egne betegnelser.

Både før og efter reformationen var behandlingen af fattige baseret på et almisse-system, men hvor den katolske kirke lagde vægt på gavmildhed og almissegivning som gode gerninger, der kunne bane vejen til frelse og fri giveren fra skærsildens pinsler, hævdede lutheranerne, at troen og Guds nåde var det vigtigste for et kristent menneske. Før reformationen var det således kirken, der dannede den teoretiske baggrund for fattigforsorgen. Efter reformationen derimod er den institutionelle og lovmæssige baggrund for fattigplejen i højere grad verdsligt bestemt. Den i praksis anvendte definition på og behandling

af de fattige baseredes først og fremmest på arbejdsevnen – arbejdsdueligheden. Atter og atter henviser lovene til, at »en part af dem er karske og føre, som kunne tåle at arbejde og tjene deres brød, og somme, som enten er blinde eller med anden skrøbelighed beladen og kunne forsørges og fange deres nødtørftige underhold enten i almindelige hospitaler eller i de købstæder og sogne, som de har tilforn været i«¹. Det vil sige, at man var fattig på lovlig vis, når man var uarbejdsdygtig, mens man ikke vurderedes som ret almisselem, når man skønnedes at kunne tjene sit brød. I så fald hengav man sig efter myndighedernes mening til ørkesløshed.

Hvilket arbejde man skulle påtage sig, på hvilke betingelser samt hvad man eventuelt skulle gøre, når der intet arbejde var, berørte lovgiverne kun overfladisk. På samme måde må man også lede længe efter samtidige vurderinger af, hvorfor der fandtes en sådan befolkningsgruppe. Der er dog spredt omkring i mange forskelligartede kilder givet bud på mere eller mindre primitive analyser af denne samfundets »uorden og uskikkelighed«.

De emner, der skal behandles i det følgende, vedrører de befolkningslementer, der var besiddelsesløse, men som ikke fandt nåde for fattigvæsenets øjne. De er som fænomen på mange måder interessante. Deres skæbner taler umiddelbart til vore følelser, men tillige kom de til at spille en rolle i forhold til det 16. – 17. årh.'s samfunds- og erhvervsudvikling. Hvad der her skal belyses, er det store spektrum af moralske dogmer d.v.s. hele den ideologi, som de omend ikke teoretisk men så sandelig i praksis lærte at kende. En holdnings-

Birgit Andersen, f. 1948, cand. mag. museumsinspektør, Rigsantikvarens arkæologiske Sekretariat.

1. 1587-recessen. V.A. Secher (udg.). Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre Kongelige Breve 1558–1660, Bind 2, s. 498. Alle citaterne i artiklen er »oversat« til moderne dansk.

ændring skulle der nemlig til for at muliggøre en tvangsmæssig og samfundsmæssig udnyttelse af deres arbejdskraft. Mere om dette senere.

Men lad os først møde nogle personer, der, skønt de endnu havde tilknytning til et erhverv, i høj grad var disponeret for løsgæneri og arbejdsløshed:

Tjenestefolk

I en falstersk tingbog fortælles det, at en bonde og en karl i 1655 skulle forhandle fæstebetingelser. Karlen ville have 10 daler og 1 skæppe bygsæd, mens bonden tilbød 8 daler, 1 skæppe sæd samt et skjortelærred. Karlen stod imidlertid fast, bonden indvilgede og gav fæstepenge, hvorpå karlen tog benene på nakken². I 1632 måtte Johanne Troelsdatter i retten forpligte sig til at skaffe sit skudsmål, hvilket hun ikke kunne. Uheldigvis blev hun tillige indstævnet for en anden forseelse, så det vides ikke, hvilken straf det manglende skudsmål kunne have givet hende³. I 1622 indsattes Anne Pedersdatter i tugthuset, fordi hun var stukket af fra sin tjeneste⁴.

Disse 3 situationer omhandler hhv. lønnen, skudsålet og rømning af tjeneste, alt sammen fænomener, som datidens karle og piger ville nikke genkendende til.

Tyendeforhold på denne tid er ikke særligt godt belyst. At børn arbejdede på forældrenes gård fra ganske små var en selvfølge. Fra 10–15 års alderen kom de ud at tjene eller arbejdede vedblivende hjemme.

De ganske unge kaldtes »halve drenge« d.v.s., at de fik »halv løn« eller efter, hvor meget de kunne yde. De voksne tjenestekarle fik derimod »fuld løn«. Kvindeligt tyende nævnes ikke så ofte som mændene hverken i for-

ordninger eller skatte- og mandtalslister, og ofte ansattes pigerne, hvor man var kommet i bekneb for karle.

Den knapt 15-årige Maren Michelsdatter møder vi således ude i marken, hvor hun læsede hø⁵, og heller ikke pløjning var ukendt for det kvindelige tyende. At tyendet i en tidlig alder var flyttet fra familie og hjemstavn betød, at den nære kontakt med deres egen slægt svækkedes. De var svage overfor fysiske overgreb og urimeligheder i det hele taget. Den ovenfor nævnte Maren var således, sin unge alder til trods, rejst til sin tjeneste i Brønshøj fra hjemmet i Tibstrup ved Skanderborg, hvor hendes forældre endnu et par år efter *formodedes* begge at leve⁶. Også manglende lønuddbetaling kunne være et problem. Når en mor, Kirsten Mikkelsdatter, i 1648 indstævnedes Chr. Brun i Sundby, hos hvem hendes søn havde tjent, for resterende løn nemlig »en skjorte om året, såvel som der foruden 7 mkr. til næst forleden Mikaelis, ... ligeledes hans løn til påske næst forleden 10 mrk.«⁷, så kan man vel forsigtigt slutte, at ydede familien ikke moralsk og økonomisk støtte i tilfælde af misligholdelse, så endte tjenesteforholdet nemt med rømning af tjeneste.

Lønnen forsøgte fastsat ad lovens vej. Årsagen var, at der i begyndelsen af det 17. årh. hørtes mange klager over vanskeligheder ved at holde tyende, og under Chr. IV gjordes flere ihærdige forsøg på at bringe tyendeforholdet ind i mere faste rammer. Specielt havde lønspørgsmålet lovgivernes bevågenhed. Henholdsvis 1. april 1606 og 23. juni 1608 udgik de første forordninger om emnet. Den vigtigste anke er, »at man med tiden ikke kan bekomme folk, som for løn vil tjene, med mindre man endelig vil give dem dobbelt løn og hvad de selv æsker og begærer«⁸. Tjenesteforholdet søgtes stabiliseret ved at fastsæt-

2. H. Hjelholt: Falsters Historie, 1. del, Kbh. 1934, s. 390.

3. Ældre danske Tingbøger: Herlufsholm Birks tingbog 1630–32 ved Karin Marie Olsen, Kbh. 1959, 115 f. nr. 44.

4. Christian IV's egenhændige Breve. Udg. af Bricka og Fridericia, bind I, 1889, s. 263.

5. V. Møller: Fra Sokkelund Herred, Kbh. 1924, s. 83.

6. Samme sted s. 80

7. Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie indtil 1701, Aalborg 1921, s. 237f.

8. Secher bind III s. 197.

tes til mindst $\frac{1}{2}$ –1 års varighed, og lovligt opsigelsesvarsel var herefter 6 uger⁹.

Ingen måtte endvidere tages i tjeneste uden af være »lovligen skild« fra sin husbond.

Det fastsattes, at en fuldvoksen tjenestedreng, som kunne udføre en voksen karls arbejde, ikke måtte få højere løn end 6 daler om året, og det var ham ikke tilladt desforuden at modtage kornsæd af sin husbond. Tjenestedrenge, som ikke var fuldvoksne, skulle have mindre løn, alt efter som hver kunne gøre gavn til. Kornsæd var dog, som tidligere nævnt, et hyppigt anvendt betalingsmiddel i lighed med klædningsstykker.

Med andre ord opfattedes lønspørgsmålet som symptom på disciplinkrise indenfor tjenesteforholdet. I 1611 klagedes der i et skrift over, at der i mands minde ikke har været større ustadighed og letfærdighed hos tyendet, og det gælder både drenge og piger. Hvor man tidligere havde haft de samme karle og piger i tjeneste i op til 10 år, så kan man nu knapt nok tale til dem, uden at de straks ser sig om efter andet arbejde, og så svarer de til og med igen. Forfatteren hidser sig til sidst op til at beskrive tjenestefolk som onde, u lydige, genstridige, utro, lade og forsømmelige¹⁰. En adelsmand, Claus Porss til Øllingsøe, hvem moralen lå stærkt på sinde, skrev næsten samtidigt, i 1613, »En nyttig Hussbog«, hvori han bekræftede, at der var problemer med at holde tyende. Han skriver bl.a.:

»Tjenestefolk mesteparten er nu så ustadige, at de ikke længe kan blive på et sted, men vil altid vandre på forbedring. ... for de vandrer ikke uden efter, hvor de kan spørge, om de kan få en stor løn, men

de taler intet om, hvad gavn de kan gøre«¹¹.

Tilbage til de mere kontante problemer. Om løndiskussioner oplyses ikke meget gennem tingbogsmaterialet. Stridighederne kom måske sjældent for retten. Enten har husbonden, som kongen hævdede, givet den løn, der forlangtes, eller også er den arbejdsøgende draget videre efter andet og mere givtigt arbejde. Men forordningen af 1619 viser ved sin gentagelse og udvidelse af bestemmelserne, at problemerne ikke formindskedes.

Kontrolpapirer blev påbudt i 1652 for mænds vedkommende¹² og senere udvidedes bestemmelserne også til at gælde kvinder ved en vedtagelse af Randers byråd fra 1609. Herefter kan tjenestefolk opsiges deres plads med 6 ugers varsel før udløbet af det halve eller hele år, de har lovet at arbejde, og siden kan de tage deres skriftlige afsked eller pas af husbonden. Men bliver passet ikke anvendt senest 14 dage efter udstedelsen, da bliver det ugyldigt, og vedkommende kan sættes i tårnet eller inddrages i offentligt arbejde som løsgænger¹³. I 1619 forlængedes opsigelsesvarslet til 8 uger¹⁴, dog kunne forholdet opsiges med øjeblikkeligt varsel i sognefolks nærværelse, hvis husbonden krævede noget utilbørligt af sit tyende. De to parter har ganske afgjort haft hver sin opfattelse af, hvad der var tilbørligt. Endeligt skulle præsten meddele dem bevis på, at de er fri for tjeneste. Bøden for at stikke af fra sin tjeneste var $\frac{1}{2}$ års løn, samt hvis man blev antruffet uden bevis og uden at kunne redegøre for sin færd, arbejde i jern på Bremerholm¹⁵.

I 1620 hævder kongen i en henvendelse til rigsrådet, at folk uden pas underholdes såvel

9. Secher bind III s. 197.

10. Lilli Friis: Skudsmålsbøger som kilde til belysning af kvindeligt tyendes tjenesteforhold. Speciale. Kbh. 1966, s. 3.

11. Claus Porss: En nyttig Hussbog, Kbh. 1613

12. Lille Friis: Skudsmålsbøger som kilde til belysning af kvindeligt tyendes tjenesteforhold. Speciale. Kbh. 1966, s. 3.

13. Lilli Friis: »Hurra! Nu skal Pigerne ikke mere have Skudsmaal!« Skalk nr. 6., 1967.

14. Secher III, s. 595.

15. Secher III, s. 596.

af bønderne som adelen, hvorved modvilligheden hos tjenestefolkene styrkes¹⁶, og videre skaber han mistillid til passenes pålidelighed ved at mene, at nogle, der har tjent dårligt, alligevel har fået godt pas. Hertil råder rigsrådet, at man lader den, der uddeler gode pas i flæng betale for den skade, det eventuelt forvolder trediemand¹⁷. Selvom der ofte klagedes over lemfældighed i kontrollen af pas og beviser, blev systemet dog lige så ofte taget alvorligt. I 1588 forvistes Maren Ibsdatter fra Århus, fordi hun ikke havde bevis fra de steder, hvor hun havde været¹⁸. Ligeledes udransedes Næstved i 1639 og 1641 for »løse fugle«. Udbyttet ved første kampagne blev 11 familier, der måtte pakke sig¹⁹. At kritikken måske også kunne være berettiget ind imellem, viser en historie fra 1639 om en soldat ved navn Laurids: han var bortløbet fra tjeneste på Jørgen Krabbes gods. I Vedby stødte han på en mand, der var god til at efterligne præsternes navne, så for en rigsmark fik Laurids et pas²⁰.

Pas og beviser er ikke primært tiltænkt tyendet; det er skudsmålet derimod. Selvom begrebet findes før 1683, er det først i dette år med Chr. V's danske lov, at skudsmål krævedes ved tjenestens ophør. Vi hørte dog, at der allerede i 1620 blev talt om gode og dårlige pas, hvilket tyder på, at der også i disse skrivelser kunne forekomme kvalitative vurderinger af personens karakter og moral. Skudsmål kunne kræves af en person, der f.eks. på grund af rygter følte sin ære krænket, eller myndighederne kunne kræve, at man fik et skudsmål. Dette fik man så ved at lade troværdige beboere fra sin hjemby, eller hvor man havde tjent, på tinge udtale sig om ens vandel og færd. Det var altså et mundtligt vidnesbyrd i en prekær situation.

I 1621 krævede Mads Iffuersen i Brønshøj

at få sit skudsmål: om nogen vidste noget at beskyldte hans ære og rygte, om de da ville give det til kende. Han fik skudsmålet, især af bomænd, hos hvem han havde tjent, og de vidste til alt held ikke andet om ham at sige, end det som ærligt er²¹. En mere uheldig karl, Laurids Madsen, krævedes 1633 for skudsmål. Birkefogden vidnede, at Laurids i mange år havde gået fra by til by og tryglet, og der fulgte ham et ondt rygte for tyveri og »andet spøgeri«²². Ham skal vi senere høre mere om.

Fra Chr. II's og Fr. I's tid er løsgængernes baggrund altid kædet sammen med tjenestefolkenes lette adgang til at stikke af fra deres tjeneste. Under Chr. IV gjordes, som nævnt, mange forsøg på at lovgive om tjenesteforholdets betingelser, indgåelse og ophør, men det er typisk, at forordninger vedrørende dette emne som oftest er kombineret med frygten for løsgænger og betleri. Men det var ikke kun lovgiverne, der forsøgte at dæmme op for løsgængeriet. Som før nævnt klagede kongen i 1620 over, at både adel og bønder tager pasløse folk til sig. Den samme frygt kan spores i såvel bylove som landsbyvedtægter. Her et eksempel fra Dristrop bylov: »Efterdi det er en almindelig klage, at menige bymænd meget besværes af de husfolk, som en del af Dristrop mænd indtager i deres huse for en liden fordels skyld, da skal efter denne dag ingen af Dristrops mænd, hvad enten de bor i gårde, boliger eller huse, som ikke fører lovligt bevis med sig, hvorfra de er kommet, uden menige bymænd vil samtykke«²³. Samme bestemmelse findes f.eks. i bylovene fra Herrested og Sneslev, men de talrigeste paralleller stammer nok fra samtidige forordninger, specielt fra København, hvor borgerne indskærpedes ikke at have fremmede boende, der evt. kunne forøge tiggeriet. Var man først løsgænger, var det altså forbundet

16. Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid, bind I, Kbh. 1883–90, s. 279.

17. Samme sted s. 285.

18. Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus, ved J. R. Hübertz, bind I, Kbh. 1845, s. 217.

19. Otto Smith: Næstved 1135–1935, Næstved 1935, s. 152.

20. V. Møller s. 26.

21. Samme sted s. 14.

22. Nibe bys historie indtil 1728 v. G. Klitgaard. S. 297f.

23. Danske Vider og Vedtægter, udg. af Poul Bjerger og Thyge J. Søgaard, bind III, s. 185.23.

De to figurer er af sandsten og stammer fra et hospital, oprettet i 1703 i Bursø sogn, Fuglsø herred, Maribo amt. Der var plads til 12 lemmer. Bygningen var af bindingsværk,

teglhængt og udsmykket med sandstensskulpturer. Figurerne forestiller en fattig mand og en fattig kvinde, den sidste forsynet med tiggertegn.

med hindringer at vende tilbage til et erhverv eller blot en mere »normal social sammenhæng«. Det var således forbudt at huse løse folk – også selvom de eventuelt kunne sættes til et stykke arbejde.

Men hvad var det da for episoder eller tilstande, der i den grad kunne bringe sindene i oprør og få tjenestefolkene til at løbe af tjeneste for at begive sig ud på en usikker og mere eller mindre kriminel løbebane?

I modsætning til løntvistighederne er der masser af eksempler på uoverensstemmelser mellem arbejdsgiver og tyende. Enkelte vil sikkert også vise, hvilken afmagt tyendet kunne være i; men lad os først høre, hvordan præsten Ove Kristensen definerede arbejdsmoralen for tyendet i 1640:

»Dernæst skal tjenere være flittige, vindskibelige, duelige, tro og altid være på deres gagn inden dør og udenfor«^(23a)

Det er jo ikke så lidt af et krav at stille! og ført ud i livet giver det rig mulighed for konflikt. At tjenestefolk i det øjeblik, de berørte retsmaskineriet som oftest blev de små, viser en del kilder. Endog et eksempel på at forældre vender sig imod deres barn, hvor dette er utilfreds med sin husbond, er der. I 1622 indsattes således Anne Pedersdatter på tilskyndelse af sin far i tugthuset, fordi hun var stukket af fra sin tjeneste²⁴. Samtidigt indsattes Karen Niels, der ikke ville tjene godtfolk, hvorfor hun kom til at tjene kongen i 1½ år i tugthuset²⁵. Endeligt havde Maren Jørgens-

23.a. Ove Kristensen: Officium Christianorum, Kbh. 1640. Kap VIII.

24. Christian IV's egenhændige Breve. Udg. af Bricka og Fridericia, bind I, 1889, s. 263.

25. Samme sted s. 265.

datter nægtet at tjene hos Hans Gyngge, der var skrædder, fordi han krævede, at hun skulle synge for ham i andres nærværelse²⁶.

Den tidligere nævnte Laurids Madsen, der i 1633 skulle have sit skudsmål, havde tidligere i sin løbebane haft arbejde som tjenestekarl, og det kom også frem, hvorfor han var løbet fra denne plads. Han havde tjent i Veggergårde, hvor han vogtede fæ; da en kalv blev syg ude på marken, faldt mistanken for at have slået den på Laurids, men det vedkendte han sig ikke. Da man imidlertid fastholdt beskyldningen, sagde Laurids: »For de ord I siger mig til, skal jeg love Eder, I intet skal både deraf (: ikke få gavn deraf), I skal miste halyparten af Eders fæ, det I har igen, nu i dette år,« og kort derefter rømte Laurids. Følte han sig skyldig, og turde han ikke lade sagen gå til retten, eller var stemningen efterhånden sådan mellem ham og husbonden, at han valgte at stikke af? Det er ikke til at sige, men det er sikkert, at mange andre end Laurids valgte denne løsning.

Betingelserne var således hårde for de tjenestefolk, der følte sig dårligt behandlet i deres tjeneste. Til retten kunne de ikke henvende sig, heller ikke til forældrene. Tilbage stod en mulighed: at stikke af. Den husbond, Ellen Justesdatter havde tjent hos, havde til fulde rettet sig efter Chr. IV's forordninger. Hun havde tjent i Skovsø, men var der »ilde trakteret«. Løb derfor fra sin tjeneste, hvor hun havde fået »lidt mad, vel hug«. Hun var 20 år, da hun blev fundet død i Lammehaven²⁷.

Uarbejdsdygtige tjenestefolk agtedes heller ikke altid lige vel. En tjenestepige blev således udstødt af sin tjeneste formedelst sin sygdom²⁸. Dette forhold var de lærde teologer, der i 1630 skrev en betænkning om fattigfor-

sorgen, da også opmærksomme på. De skrev bl.a.: »og efterdi pest og andre smitsommelige sygdomme ofte giver årsag til at daglønnere og andre fattige folk udsendes af deres tjeneste og lokomenter på gade og stræder, og imod al kristelig kærlighed og medlidenhed både forsømmes og foragtes, hvoraf Guds vrede retfærdeligen forøges over land og stæder«²⁹.

Men årsagerne til løsgængeriet indskrænkedes naturligtvis ikke kun til bortløbne tjenestefolk. En meget betydelig del af det omvandrede proletariat bestod af »krøblinge, blinde og allehånde andre abnorme individer«³⁰. For den jævne bonde var det jo således, at han ikke uden store økonomiske byrder formåede at underholde passive familiedlemmer. Tilsvarende var det kun få, der havde mulighed for i tide at spare op til alderdom og sygdom. Ofte vandrede den nødlidende tiggende rundt for til sidst at vende hjem for at dø på sin hjemegn.

Virkeligt svagt stod landsbyens laveste sociale lag. En gårdmand tiggede således, »eftersom han var svag«³¹, ligesom Jens Jensen, der havde tjent som løber, kusk og tærsker, efter at han var blevet vanfør, måtte gribe til tiggerstaven³². Naturkatastrofer eller andre ulykker kunne i begyndelsen afhjælpes med almisseindsamling, men bragte tit den ramte fra legalt til illegalt tiggeri. I krigstid forværredes forholdene med yderligere forarmelse til følge. I 1644–45 havde svenskerne f.eks. hindret kronbønder i at så og i tilgift pålagt dem skat³⁴. Oplysninger om nedbrændte gårde og fordrevne beboere lader også læseren i uvished om de involveredes videre skæbne. Endeligt betød de strenge moralske og retslige regler, at mange, af angst for strafpølgelse, stak af³³. Ret ofte mødte den til-

26. Samme sted s. 267.

27. Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup Kirkebøger 1646–1731. Udg. af O. Høyrup. Kbh. 1963 s. 30, nr. 91.

28. Gustav Bang: Kirkebogsstudier, Kbh. 1906, s. 30.

29. Om de fattiges Forsorg og Underholdning i Kiøbinghafn, Kbh. 1630, s. 4.

30. Gustav Bang s. 28.

31. Levnedsløb s. 92 nr. 539.

32. Samme sted s. 44 nr. 211.

33. Emil Madsen: Bidrag til Oplysning om jyske Kronbønders Levesæt og Forhold i Fr. II's og Chr. IV's Tid. Samlinger til jydsk Historie og topografi, 3. rk. bind IV, Kbh. 1904–05 s. 219.

34. Gustav Bang s. 33f.

sagte ikke på tinge³⁵, eller den indsatte undveg fængslet.

Disse eksistenser var derefter henvist til en kriminel tilværelse.

Man kan dog ikke alene forklare »lediggang« udfra ydre omstændigheder som f.eks. overbefolkning og krige, for derved overses de mekanismer i samfundet af økonomisk og social art, der skabte arbejdsløshed og tiggeri. For Danmarks vedkommende må nogle af de vigtigste årsager til disse fænomener søges i det forhold, at konjunktursvingninger, pristigninger og en stram lønpolitik mærkedes ekstra hårdt i et samfund, hvor der i forvejen levedes på et eksistensminimum, og hvor enhver form for modgang kunne få katastrofale følger. Fattigdom var derfor noget livsnært, imod hvilket man forsøgte at beskytte sig gennem aftaler om gensidig hjælp, hvilket laugskråer og landsbyvedtægter vidner om. De restriktioner, løsgængerne mødte i landsbyvedtægter, købstadslovgivning og love udstedt af konge og rigsråd, formuleredes i en moralsk og religiøs sammenhæng, som det kan være nyttigt at undersøge lidt nøjere.

Morallære

De love, der især påkalder sig opmærksomhed, er først og fremmest 3 lovkomplekser: Fr. II's tiggerforordning af 1587, Chr. IV's lille reces af 1615 og store reces af 1643. Dertil kommer centrale forordninger som f.eks. 1619-forordningen om tjenestefolk og løsgængere og 1631-forordningen om de fattige i København. Endeligt blev der udsendt en lang række skriftlige henvendelser til myndigheder såvel som den brede befolkning om emnet.

I forordene til lovene argumenteredes der på forskellig vis til legitimation af de efterfølgende bestemmelser. Disse argumenter kan groft inddeles i 3 grupper omhandlende: 1) løsgængernes sociale baggrund, 2) deres indvirken på samfundet og endelig 3) fejl og

mangler i samfundet eller hos myndighederne.

Hvad angår pkt. 1, formuleredes de danske tekster svagere end tilfældet var f.eks. i England. Herhjemme kaldte man ikke løsgængerne direkte for samfundsfjender, men man hævdede, at de var kommet ud i den vane ikke at ville arbejde og tjene deres brød. Som forklaring gav man bl.a., at denne vane stammede fra barndommen, hvor mange fattige forældre var forsømmelige og lod deres børn gå omkring at tigge i stedet for at lade dem arbejde eller gå i skole. En enkelt gang siges dog, at »vel en part af denne besværlige dyre tid forårsages«³⁶, men grundholdningen er, at løsgængerne var dovne, og at de dermed i sidste instans selv var skyld i deres situation. Denne forklaringsmodel, der hurtigt blev en fast kliché, stammer fra tiden efter reformationen og er udsprunget af reformatorenes forargelse over tiggermunkenes dovenskab og lediggang. Fra ca. 1597 sker der dog en ændring, idet man nu også henviser til løsgængernes egne undskyldninger, hvor de siges at have udgivet sig for aftakkede krigsfolk, studenter, præster eller tjenesteløse³⁷. Denne ændring eller udvikling er interessant, fordi den er kædet sammen med de første krav om indfangelse og indsending af løsgængere til arbejde på offentlige anlæg eller institutioner, og kan dels forklares ved, at dette nye skridt har krævet en fornyelse af lovteksten med ekstra tyngde på de ulemper, løsgængeriet medførte. Dels kan forklaringen være den, at løsgængeriet i al sin mangfoldighed efterhånden er taget til og derved vitterligt har forvoldt stadig større gener. Under alle omstændigheder tog lovgiverne ikke løsgængernes undskyldninger alvorligt, ligesom de heller ikke tog stilling til klagerne. Derimod greb man ind med forøget magtanvendelse på en for løsgængerne såre ubehagelig måde.

Løsgængernes indvirken på samfundet blev set i en økonomisk og moralsk sammenhæng. Man bruger forholdet til bønderne som ek-

35. Emil Madsen s. 192 + 203.

36. Secher bd. V, s. 648.

37. Samme sted 3 nr. 76.

sempel, overfor hvem de »under slig trygleri bruge adskillige modvillighed og skalkhed med tyveri og anden ukristelig handel, Gud til fortørnelse og vore undersætter til besværing og skade,«³⁸. Dette var i 1574. I 1591 klages der i en skriftlig henvendelse til lensmændene på Sjælland over, at løsgængerne tvinger folk til at give sig penge, og hvad de ellers har brug for, og får de det ikke, bruger de trusler og somme tider endda hug³⁹. Endvidere påstod man, at løsgængerne opfordrede tyendet til opsætsighed og lediggang, ligesom de i byerne var spottelige og tog almisserne fra de rette fattige. Lovene henviser til adskillige klagemål fra borgerne til kongen, ja en enkelt gang fortæller Fr. II, at han selv har set den store uorden, der er med tiggerne⁴⁰. I 1639 berettes der i en henvendelse, at løsgængerne specielt i Varberg len har tilskyndet almuen der til trætte og klammer⁴¹.

Det tredje led i argumentationen gik på de fejl, samfundet gjorde i behandlingen af løsgængerne. Det var dog ikke mange tanker, lovgiverne gjorde sig. Lensmændene måtte sammen med de øvrige myndigheds personer, specielt præsterne, stå for skud, fordi de så igennem fingre med den frie omflakken. Tidligere udsendte påbud holdes ikke i agt, sagde lovgiverne. Endeligt henviste man til, at de mange krøblinge og vanføre kunne og burde underholdes i hospitaler eller i sognene. Myndighedernes opgave var først og fremmest at kontrollere tilvandrede pas og beviser, og derpå enten at sætte dem i arbejde eller smide dem ud af de respektive len. I koldingske reces af 1558 formuleredes myndighedernes magtbeføjelser over løsgængerne således: »de, som er karske og føre og kunne tåle at arbejde, dem skal ikke tilstedes at bede (om) almisse, men skulle forvises til arbejde eller forvises af byen, om de ikke arbejde ville, og om de siden blive befundet at trygle eller bede, da skulle de forvises af byen med en tilbørlig

straf. Og skal hver mand være frit for dem at annamme og fange dem og holde dem til at arbejde og trælle«⁴². Det er misligholdelse af disse opgaver, der ifølge lovgiverne er samfundets egentlige fejl. Med andre ord: lovene var gode nok, men ingen agtede dem. Det var grupper eller enkeltpersoner, der bar skylden, og set i denne sammenhæng er det forståeligt at udviklingen efterhånden går mod at placere ansvaret i et mere handlekraftigt, statsligt regi. Det uvillige, private initiativ blev et irritationsmoment.

Derimod havde man som sagt ikke den opfattelse, at løsgængerne udgjorde en egentlig fare for samfundets orden. Deres indflydelse på bønderne var til skade rent økonomisk, men bragte f.eks. ikke disharmoni i forholdet mellem bonde og herremand.

For at få en dybere forståelse af ideologien bag den kritik, der rejstes mod løsgængerne vægring ved at arbejde, er det nødvendigt at forstå den morallære, der fulgte i reformationens kølvand, og som bl.a. kom frem i datidens mange moralske skrifter, digtning og ordsprog, foruden naturligvis i Luthers egne skrifter. Man må naturligvis gøre sig klart, at dette materiale er frembragt af den del af befolkningen, der kunne læse og skrive. De krav, der stilles, formuleredes af dem, der mindst ramtes, mens de mennesker, som lovene og vedtægterne virkeligt berørte til gengæld ikke havde en jordisk chance for at svare igen. Hvad de har talt og tænkt er ikke bevaret, for det fik aldrig skriftlig form og nåede således hverken dengang eller nu frem til et lydhørt publikum. Hvilke krav blev der så stillet?

Den gode samfundsborger

I »Til den kristelige Adel af tysk nation« fra 1520 har Luther således redegjort for de »dyder«, en god samfundsborger bør udvise: »En skomager, en smed, en bonde har hver sit

38. Samme sted I s. 592.

39. Samme sted II s. 582.

40. Samme sted II s. 497.

41. Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551–1660, Kbh. 1885–(1968), 1639 s. 935.

42. Secher I s. 42f.

håndværks embede og gerning, og de er alle lig indviede præster og biskopper og skal hver i sin gerning tjene de andre, så at de mange slags arbejde alle gøres for menigheden til legemets og sjælens bedste, ligesom alle legemets lemmer tjener hverandre⁴³. For at alle kan tjene det fælles bedste, skal enhver altså arbejde indenfor sin stand; og der skal arbejdes hårdt, for derefter citerer han 1. mos. 3. 19: »I dit ansigts sved skal du spise dit brød⁴⁴. Ikke mange citater er vel anvendt så ofte som dette. Christiern Pedersen havde det således med i et af sine skrifter i 1530-erne, og Peder Laurensen brugte citatet i Malmøbogen i sin redegørelse for nyordningen af fattigforsorgen i Malmø: »hvo som ikke vil arbejde, han skal ikke heller æde (andres mad). Vi har hørt og spurgt, at der er eller lever nogle iblandt eder uskikkelige (strygende omkring her og der) intet arbejdende, men de som sådanne er, bebuder vi og formaner in Christo Iesu, at de arbejder i rolighed (uden råb og bulder særdeles i deres selvdigtede guds tjeneste) og æde deres eget brød⁴⁵.

Når alt og alle har deres rette plads i samfundet, er det naturligtvis forkert at protestere mod sin skæbne, eller som det ofte hedder i samtidens sprog – at blive »utålmodig«, og prøve at tilkæmpe sig bedre livsbetingelser. Derved måtte man jo nødvendigvis sætte sig udenfor det kristne fællesskab og komme på tværs af lovene; og endelig var det stik imod al kristelig tankegang at ville tage begivenhedernes forløb i sine egne hænder. Selvom den kristne lider nød og modgang, skal denne være tro mod sit kald og sit arbejde. Giver man op, er man en dagdriver.

Peder Palladius har i visitatsbogen sammenlignet bondens pligter overfor herremanden med menneskets pligter overfor Gud; han siger: »Du har en dødelig herremand til husbond, som du tjener og giver dit landgilde, den bør du være hørig og lydlig, efter det

fjerde bud, så fremt som Gud vil ikke straffe dig på liv og sjæl. Sender han bud efter dig med sin tjener og svend, en gang, anden gang og tredje gang, at du skal komme til ham, og du sidder og fortrykker dig, af ret uvillighed og ulydighed, og agter ikke din husbond, hvorfor han lader dig straffe på kvæg og dalere, og dersom du gør ham meget fortræd, kan han sætte dig af dit hus,⁴⁶. I 1587-recessen om, hvorledes der skal forholdes med betlere, er de lovlydige de, der »med lydighed og tålmodighed bliver på de steder, som de har fået besked på, og der lade dem nøje med, hvad godtfolk dem af medynk og barmhjertighed for Guds skyld giver⁴⁷. Der er, som ventet, ingen diskussion af lovens regler, tværtimod forsøger man at gøre lovene realisable ved at henvise til nogle vedtagne, moralske normer som »tålmodighed« og »nøjsomhed«. Det vil sige, at overholdelsen af visse moralske regler er en nødvendig forudsætning for, at lovbestemte regler kan overholdes.

I en henvendelse i 1590 til lensmændene gentages, at tiggerne ikke vil lade sig nøje med, hvad de får, men at de tvinger og presser folk til at give sig både penge og andre fornødenheder, og hvor de ikke kan få det, overfalder de folk som hævn. De ulykkelige sociale tilstande udgjorde således en fare for de traditionelle dyders og sæders forfald, og man kendte kun eet middel imod denne udvikling: øget magtanvendelse fra myndighedernes side kombineret med gentagne indprentninger.

Gadehusmanden i Hans Christensen Sthenius' moralske skuespil fra ca. 1570 »Kortvending« er et godt eksempel på en, der accepterer sin egen tilværelse:

»Gud være lovet og evig pris,
der straffer mig med sit faderlige ris!
Jeg ved han gør det for mit bedste,
at han vil min tålmodighed friste;⁴⁸

43. Martin Luthers Liv og Hovedværker, bind II, overs. af Vognsbøl, Kbh. 1911, s. 25.

44. Samme sted s. 72.

45. Peder Laurensen: Malmøbogen, udg. af H. F. Rørdam, Kbh. 1868, folio 47.

46. Peder Palladius' visitatsbog, udg. af Lis Jacobsen, Kbh. 1925, s. 40–41.

47. Secher II s. 498.

48. Hans Christensen Sthenius: Kortvending. Danske Samlinger, 1. bind, Kbh. 1865–1866, s. 227.

Denne skolekomedie, opført ved Helsingør latinskole, er skrevet i opdragelsesøjemed. Sthenius' ærinde er at anskueliggøre nogle leve-regler, en af fornuften styret visdom: hovmod og utålmodighed står for fald, mens de gode og de fromme finder lykken.

Præsten Ove Kristensen har langt senere, i 1640, i et moralsk skrift »Officium Christianorum« beskrevet fattigdommen ikke blot som en prøvelse men også som en straf. Det skulle let kunne ses, om den enkeltes modgang skyldtes en faderligt prøvende eller en vred Gud, for de ugudelige kan let kendes på, at

»De og deres lige, når de bliver syge tager deres synds straf med utålmodighed og knurvorenhed«.49.

Atter er det begrebet »tålmodighed« og modstykket »knurvorenhed« altså opsætsighed, der er behandlet. Ove Kristensen var en af det 17. århundredes moralske skribenter for hvem, det var vigtigt at slå reformationstidens tanker fast på en både lettilgængelig og indiskutabel måde. Som en følge af denne pligt til at være tilfreds med sin plads i samfundet, havde man også pligt til at være retsindig overfor myndighederne og iøvrigt ære og elske dem »idet de mener dem vel, tror og tænker, at deres ordning og stat er Guds egen forordning«50.

Hvilke egenskaber krævedes der da mere specifikt af den gode samfundsborger? Præsten Mads Prom har i sine notater i kirkebogen fra Sørbymagle fra midten af 1600-tallet angivet nogle positive karakteristika af de afdøde. En var »skikkelig og gudfrygtig«, en anden levede roligt og stille med godt rygte i kirken og udenfor. Andre var flittige og duelige, sagtmodige og tugtige, arbejdsomme, stille og

skikkelige, fromme og lydige, men den ros, der hyppigst gives er for flid, og nogle af nøgleordene blandt tidens begreber var da også:

Flid og dovenskab

Mens man i middelalderen hævdede, at arbejde ikke var det vigtigste i livet, men blot var nødvendigt for at den enkelte og samfundet ikke skulle gå til grunde⁵¹, bliver fliden nu noget i sig selv værdifuldt⁵². Fra nu af indskærpede man arbejdsomhed og glæde ved arbejdet og frem for alt arbejdet som middel mod synd og lediggang. Et af Luthers mange angreb på katolicismen gik på, at hvor man før indsnævrede de egentlige gode gerninger til bøn, faste og almissegivning, så hævder han, at gode gerninger er også at arbejde ved et håndværk, at gå, stå, spise, drikke og gøre alle slags gerninger til livets opretholdelse eller almen nytte⁵³. Peder Laurensen, en af reformatorerne fra Malmø, anbefalede enhver at arbejde ikke blot af snæver egeninteresse men også for bedre at kunne hjælpe andre:

»Du skal ikke tigge af andre, men din hånd skal være opladet til at give til dem, som rettelige nødtørftige er, som S. Poul siger, hver skal arbejde, og gøre med sine hænder det, som er godt, så at han skal have at give til den som rettelig har nød og trang.«

og videre taler han om glæden ved at tjene til det, man har behov for:

»... thi hvad jeg har behov for, og det som var med mig, det har disse mine hænder givet mig og med deres arbejde bragt mig ... det er bedre og saligere at give end at tigge eller tage ...«⁵⁴.

49 Ove Kristensen: *Officium Christianorum*, Kbh. 1640, kap. XXII.

50. Samme st. kap. V.

51. G. Rusche og O. Kirchheimer: *Sozialstruktur und Strafvollzug*, Studien zur Gesellschaftstheorie, Köln 1974, s. 54.

52. Wolmer Clemmensen: *De religiøse systemers indflydelse på de erhvervsetiske principper udvikling i Danmark*, Kbh. 1940, s. 38.

53. Martin Luther s. 124.

54. Peder Laurensen folio 47.

Johannes Matthesius, en tysk reformator, var en af de mange, der, da den første reformationens glød havde lagt sig, forsøgte at sætte de nyvundne ideer ind i systemer, læresætninger og dogmer. I sin »Oeconomia«, der udkom på dansk i 1569, har han blandt meget andet nyttigt anbefalet, at »formedelst arbejde og flid hver mand det snarest i verden udrette kan«, mens det modsatte

»Længe sove, ej tidligt opstå
om dagen ledig spadsere gå
og løbe på gaden om nattetide
skal nøde dig til af byen at vige«. ⁵⁵

Tidligere nævnte Ove Kristensen supplerede 1640:

»Somme er også dovne, lade og uforsigtige, at de gider ingen umage tage sig til med husbestillingen, agter og anser ikke hvad der skal bestilles i mark og by, ude eller inde, lader alting passe sig selv, når blot de kan æde og drikke, svire og sove, ja de tager sig rolighed og gode dage,« ⁵⁶

I samme ånd fortsætter herremanden Claus Porss:

»Derfor er der så mange stakler til for de tjener ilde: så straffer Gud dem med armod, så de kun er trængde stakler al deres tid« ⁵⁷.

Den, der rammes af fattigdommen, kunne i overensstemmelse med ovenstående ransage sig selv, om ikke det var dovenskab, der havde ført til denne ulykke:

»Om du er blevet forarmet og fattig, så du ikke har det du kan hjælpe dig med, da agt og betænk, om du ikke selv har forvoldet

det med din synd, forseelse eller forsømmelse« ⁵⁸.

Dette var den uhæderlige fattigdom: den selvforskyldte straf. Men som Peder Syv siger i et af sine ordsprog: »Ærlig fattigdom er bedre en ond rigdom« ⁵⁹.

Samfundet havde ikke råd til ørkesløse og dagdrivere, og når man i litteraturen finder et eksempel på en omvendt synder, er det skildret med en klar, opbyggelig hensigt. En tiggerdreng i skuespillet »Kortvending« tog således på en meget kontant måde afstand fra sin blinde ledsagerskes håndtering, der bl.a. bestod af tiggeri, idet han smed hende i vandet ⁵⁸. Drengen står her fuldt og helt på samfundets side og udtrykker dets dom over hende og hendes slags.

I lovene er det også en fast hypotese, at der er tale om et frit valg, om man vil eller ikke vil arbejde, hvilket jo naturligvis også er en forudsætning for den moralske fordømmelse. Når man ikke havde den rette vindskibelige indstilling, måtte man acceptere at leve fattig og forstødt. Luther beskrev det udmærket i »Til den kristelige Adel af tysk nation«:

»Den der vil være fattig, skal ikke være rig men vil han være rig, så lad ham lægge sin hånd på ploven og søge at blive det af jorden«! ⁵⁹.

En, der med glæde ville påtage sig det hårde slid frem for det »behagelige« driverliv, møder vi også i »Kortvending« i skikkelse af en landarbejder. Han siger bl.a.:

»Hvor gerne ville jeg tærsk og muge
og for vor føde stort arbejde bruge,
kunne jeg ellers et arbejde få.« ⁶⁰

De personer, der har forfatterens, Hans Chri-

55. Johannes Matthesius: *Oeconomia* eller *Undervisning*, hvorledis en Husfader skal skicke sig, Kbh. 1569.

56. Ove Kristensen kap. XIII.

57. Peder Syv: *Peder Syvs danske Ordsprog*, ved Aage Hansen, Kbh. 1944, s. 62.

58. Hans Christensen Sthenius: *Kortvending*, Danske Samlinger, 1. bind, Kbh. 1865–1866, s. 219f.

59. Martin Luthers. 87.

60. Hans Christensen Sthenius s. 227.

sensen Sthenius', sympati, er de, der lader sig nøje, er villige til at forbedre sig i retning af samfundets idealer om flid og gudsfrygtighed og som selv i den hårdeste modgang ikke taber troen på Gud og dennes vise forsyn. I digterens idealverden vendte ulykken sig jo tit til lykke, men virkeligheden så anderledes ud. Når en falstersk kvinde, Johanne Povlsdatter, henimod midten af det 17. årh. angav sin mand for tyveri for ikke at blive hans medskyldige, bragte hendes ærlighed hende ikke en bedre tilværelse, snarere tværtimod, for hun måtte fra nu af gå omkring at tigge⁶¹.

Med denne dobbelthed i opfattelsen af rigdom og fattigdom, stikker selvmodsigelsen i datidens fattigsyn på en karakteristisk måde hovedet frem. På den ene side er det uværdigt og ydmygende at være fattig og forbundet med personlig skyldfølelse; på den anden side er det samtidigt fuldt hæderligt, hvis man bøjer hovedet og er tålmodig overfor sin modgang og i det hele taget ikke mister troen på Guds vise forsyn.

Lige så paradoksal som fattigdomsopfattelsen, står opfattelsen af, hvorledes man skal opføre sig mod sin næste; lad os derfor se på den kristnes

Pligter mod Næsten

I kirkebøgerne fra Sørbymagle og Kirkerup nævnes i et enkelt tilfælde een, der udmærkede sig ved at være from mod fattige⁶². Dette var en dyd, som man både før og efter reformationen lagde vægt på, men begrebet gavmildhed er dog ikke helt entydigt. Luther anbefalede i det tidligere nævnte skrift fra 1520, at alle skulle sikre sig imod fattigdommen i tide. Han opfordrede til mådehold og til ikke at overdrive gavmildheden⁶³. På den ene side forklarer han ud fra det 7. bud (du skal ikke stjæle), at dette bud indeholder en god ger-

ning, der hedder gavmildhed⁶⁴, men på den anden side advarer han mod at tro, at fattigdommen er noget, der er udenfor ens eget hjem⁶⁵.

For reformationstidens teologer var forholdet til de fattige vigtigt både af hensyn til de fattige selv og af hensyn til de givendes gudsforhold. Man kan mærke på Peder Palladius, at det var et kapitel, der lå ham stærkt på sinde. Han siger bl.a. i visitatsbogen:

»Så tydeligt som du ser deres blok (fattigblokken), der indenfor kirkedøren, da tænk på, at her er fattige folk i sognet som har behov for din almisse, fattige husarme, fattige landarbejdere og kvinder, som hverken har at bide eller at brænde: fattige syge mennesker, værkbrudne, gamle udlevede folk, hvor arme og ben ikke vil stå med dem, ryggen værker på dem ...« og videre »Gud forlade eder og den hellige ånd om I har forsømt dette og er det ikke da et under, om I bliver til stakler forarmede og usle, fordi I ikke bekymrer jer mere om de fattige, når I kommer til eders sognekirke«, »spørges det nogen tid her i sognet, at nogen fryser eller sulter ihjel her hos eder af de fattige og husmænd, da er det et vist tegn på, at Gud vil forbande og fordømme eder allesammen«⁶⁵.

I »Karrig-Nidding«, atter en skolekomedie fra Chr. IV's tid, lader forfatteren, præsten Hieronijmus Justesen Ranch (1539–1607), titelpersonen få en velfortjent skæbne på grund af overdreven nærighed – helt i Palladius' ånd. For at undgå udgifter havde han forklædt sig som tigger og var derpå draget fra sit hjem efter forsvarligt at have låst sine kister. I stedet for at blive rigere mistede han dog alt, hvad han ejede, for da han vendte tilbage, fandt han både sit hus og sin kone overtaget af en anden – mere gavmild – person,

61. Holger Hjelholt: Menneskeskæbner i de falsterske tingbøger. Lolland-Falsters hist. samf.'s Årbog, bind XIX, 1931, s. 16.

62. Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup Kirkebøger 1646–1731, udg. af O. Høyrup, Kbh. 1963, nr. 73.

63. Martin Luther s. 112.

64. Samme sted s. 225.

65. Peder Palladius s. 73, 74 og 76.

ironisk nok en forbivandrende tigger. Karrig-Nidding måtte fortsætte sin tiggergang⁶⁶.

Modsigelsen i fattigdomsopfattelsen kommer således atter og atter frem. Man skal på den ene side give til de fattige ud fra den betragtning, at det kan ramme enhver, og at gavmildhed er en dyd. På den anden side skal man ikke overdrive, for hvis fattigdommen er Guds retfærdige straf, er det ikke rigtigt, at den skyldige får sit underhold uden at røre en finger, og endelig skal man ikke bringe sig selv i forarmelse på grund af overdreven gavmildhed. Som Peder Syv så rammende siger: »Giv den arme, at han æder med dig, og du ej med ham. Giv een, at du og kan give en anden«⁶⁷. Det er her atter den lutherske tanke, at man skal give men med måde. Det er klart, at ud af denne fremhævelse af arbejdet som den eneste retfærdiggørelse for at eksistere og fattigdommen som værende én af Guds måder at straffe på, kombineret med hævdelser af mildhed mod de rette fattige, måtte vokse en modsætning, der fik betydning helt ned i den daglige praksis. Tillige tjente denne individualisering af de sociale problemer til at vende bitterhed og utilfredshed indad i stedet for udad mod samfundet, og til at gøre dem, der i forvejen var ofre for samfundets organisering, til syndebukke.

Den person, der i dette kapitel næsten enerådende har ført ordet, er præsten, og hvad enten han hørte til tidens førende teologer eller blot var en jævn landsbypræst, har han haft stor betydning for almuen bevidsthed og meningsdannelse. Det næste kapitel skal derfor dreje sig om denne centrale skikkelse.

Præsten

Ligesom det hyppigst var præster, der forfattede de moralske skrifter, var det præster

der var bindeled til almuen og dermed formidler af morallæren. Præsten havde desuden en lang række administrative opgaver. Lad os se på nogle af de funktioner, der har betydning for vort emne. Foruden pligterne som tilsynsførende indenfor fattigvæsenet stod han for uddeling af pas og bevis til dem, der rejste fra sognet. Han skulle dokumentere, at de havde opsagt deres stilling på lovlig vis og redegøre for deres ægteskabelige stilling. Omvendt skulle han kontrollere, at tilvandrende havde samme godkendelse hjemmefra. Løsgængere havde han pligt til at sende til lensmanden.

Præsternes betydning lå naturligvis også i, at de skulle forkynde evangeliet og forvalte sakramenterne. De skulle prædike og forkynde Guds ord til fremme af en kristen menighed og vel at mærke en menighed, der i højere grad end tidligere blev oplært i at forstå den lutherske tro. F.eks. lagde man vægt på, at præsten ikke i sin prædiken blot læste op af en bog, men talte jævnt og med sine egne ord⁶⁸.

Præsten var så ubetinget den myndighedsperson, der kendte bøndernes tilværelse og vilkår bedst. I sin egenskab af embedsmand og landbruger indtog han en vigtig dobbeltstilling. Som følge af sin stilling havde han visse fortrin frem for sine sognebørn. Gården var normalt overladt ham kvit og frit. I de fleste præstegårde har der vel været jævn velstand, selvom man også hører om forfaldne præstegårdsbygninger⁶⁹.

Derudover havde han visse faste indtægter i form af offer på de 3 højtider og tiende af korn og kvæg. Under provstevisitatsen skulle provsten bl.a. forhøre sig om, hvorvidt præsten havde nok til sit underhold, og om alt blev ydet ham godvilligt, for sognefolket skulle »give sin sognepræst underhold og vise ham hæder og ære af et godt hjerte«⁷⁰. Man

66. P.B. Jacobsen: Om skuespil og Skuespil-Forfattere i Danmark i det 16de Aarhundrede. Historisk Tidsskrift, 1. rk. bind 5, Kbh. 1844, s. 520.

67. Peder Syv s. 27.

68. H.G.A. Jørgensen: Sognepræst og Præstegaard. Dansk Præstegaardsliv gennem 1000 Aar, Kbh. 1937, s. 125.

69. Samme sted s. 150.

70. Samme sted s. 116.

hører dog bestandigt præster klage over utilstrækkeligt underhold. I 1568 fritoges landsbypræster på Fyn for bys tyng⁷¹.

Socialt rangerede han højere end resten af landsbyen, dels havde han beføjelser til at overvåge livet i landsbyen, dels havde han via sin uddannelse lært at læse og skrive. Kvaliteten af hans faglige kunnen varierede dog meget, idet der først efter 1569 krævedes forudgående universitetsstudium for at blive præst. Mange gik direkte fra latinskolen ind i et præstekald. I det 17. årh. fik biskoppen hyppigt befaling til at overvåge præstevalget. Han så som oftest på lærdom og teologisk embedsekksamen, og samtidigt gjordes det til pligt for at opnå et præstekald at have studeret ved universitetet. At være præst i denne periode ville sige at have en i højere grad »dannet«, en »lærd« baggrund. Det var således ikke en hvilken som helst sognepræst, der forfattede moralske skrifter i sin fritid.

For at et sogn overhovedet kunne få en præst, skulle dets økonomi være nogenlunde god. D. 13. maj 1562 fastslås det f.eks. om et bestemt sogn, at det er tilstrækkeligt formuende til at underholde en præst⁷².

Principielt havde bønderne ret til at vælge deres præst, men reelt spillede mange andre faktorer ind på valget. Når tiende og offer skulle erlægges kunne et evt. modsætningsforhold derfor af og til dukke op til overfladen ved at betalingen blev trukket i langdrag eller ved at de leverede naturalier var af dårlig kvalitet.

Præsten havde imidlertid af to årsager fælles interesse med bønderne. Præstegårdsjorden skulle jo dyrkes som al anden agerjord. Mads Prom havde således sin kapellan boende i præstegården, hvor han tog sig af dyrkningen⁷³. Den berømte præst Peder Syv var kendt for selv at være en dygtig landmand, og der synes i det hele taget at have været »fare«

for, at præsten skulle blive mere bonde end præst⁷⁴. Præsten kunne altså mærke på sin krop, om det var gode eller slette tider. Endelig afhang hans eksistens også af sognebørnenes økonomiske formåen på grund af de ovennævnte ydelser.

Selvom præsten på visse punkter levede i økonomisk større tryghed end størstedelen af bønderne, tyder mange supplikationer på, at nogle præster langt fra var velhavende.

Præstens personlige position i lokalsamfundet var bestemt af hans forhold til adelen og til bønderne. Som regel var forholdet mellem sognets adel og præst upåklageligt, men også forholdet mellem bønder og præst synes normalt at have været godt. Ved bispevisitatsene fik præsten som oftest et godt skudsmål.

Præstens rolle som formidler kom til udtryk dels via gudstjenesten og prædiken og dels via praksis i dagligdagen. Hvordan det stod til med prædiken varierede vel meget. Iflg. »Forordning om Kirckens Embede« af 1629 kunne det åbenbart knibe for nogle præster at begrænse deres taletid⁷⁵. Fra en bispevisitats i det 16. årh. nævnes, at mange præster var tørre, kedelige, ikke videre lærde, med større sang- end taleegenskaber o.s.v., men som helhed var bispen dog tilfreds⁷⁶. Bispens tilstedeværelse har dog nok fået en og anden til at stramme sig op. En lollandsk provst klagede i 1583 over, at der overalt hos fattigforstanderne såvel som hos præster fandtes stor forsømmelighed med de fattiges sag. De fattiges tavle blev f.eks. kun ombåret på de tre store højtidsdage⁷⁷. Samtidigt findes en del anker i lovene over forsømmelser ved prædiken og gudstjeneste. Men hvad der er vigtigst er vel, at man også i samtiden tog præstens pædagogiske rolle meget alvorligt. Under provstevisitatsen skulle præstens evne til at give katekismusundervisning jævnt og forståeligt prøves. Det pædagogiske aspekt hører reformati-

71. Danske Kirkelove 1536–1683, ved H. Rørdam, bind II, Kbh. 1883–89 s. 116f.

72. Samme sted s. 63f.

73. Levnedsløb s. 9.

74. H.G.A. Jørgensen s. 218 + 224.

75. Danske Kirkelove bind III, s. 161.

76. Jacob Madsen: Den fynske Biskop Jacob Madsens visitatsbog, ved A. R. Idum, Odense 1929.

77. M. H. Nielsen: Fattigplejen i Danmark 1536–1708, Årbog for dansk Kultur Historie 1897, s. 85.

tiden til, senere, under inspiration af bl.a. Niels Hemmingsen, ændredes manganen en prædiken til lærd pindehuggeri, fjernt fra almuens erfarings- og forståelsesniveau, men det krævedes stadig, at præsten selv forfattede og holdt sin prædiken og ikke blot læste op af en bog. De pædagogiske og formidlende krav til præstens formåen forblev således skærpede. Man opfordrede præsterne til at anskaffe sig bøger til selvstudium⁷⁸.

Præsternes holdning til omvandrende tiggere var præget af andet end deres kristne tro. De havde selv erfaringer med »ubudne gæster«, og de kendte sognefolkernes holdning, erfaring og økonomi. Oldermænd og præst var de to personer, der oftest blev besøgt af løsgængerne. Hyppigt berettes om syge, der har fået husrum her. Specielt præsten er givet opfattet som een, der ikke kunne nægte at yde husly. En fynsk præst fik således en aften besøg af en kvinde, og han fortæller: »hun kom frem med et nyfødt drengebarn, som hun nyligt havde født i urtegårdsmændens have ... og som de kastede hende på en vogn, som førte hende her til Vindinge med sit barn, og ingen ville indtage hende, kom hun hid til mig og klagede sin nød, begærede, at jeg ville døbe hendes barn, som hun troede ikke til livet; jeg miskundte mig over hende, tog hende ind og lod hende ligge et sted i huset, døbte hendes søn ... dette var om aftenen, straks solen var nedgangen; om morgenen derefter, lidt før solen stod op, fødte hun endnu et barn«⁷⁹. En anden præst oplyser, at hans gård dagligt besøgte af 18–19 tiggere. Dette var ganske vist i det 18. årh.⁸⁰. Muligvis ud fra samme erfaring skrev en anden præst, Oluf Lundt, i 1691: »Jeg tror ikke, at der ved noget ryttersoldaters eller bådsmænds levnet går så meget synd og ondskab i svang, som ved det forbandede tigger-uvæsen, hvor der begås mord,

hor, blodskam, synd imod naturen, Kristi nådes foragt, fylder og alt det onde, der er til«⁸¹.

Trods alt modtog både præst og bønder urette tiggere, og det var naturligvis ikke for at få fordel deraf, som 1587-forordningen mente; det var snarere i de tilfælde, hvor medlidenheden var større end frygten. I visse situationer var behovet for hjælp så nøjefaldende, at spørgsmålet om rette eller urette fattige slet ikke kom på tale. Til tider var det vanskeligt eller umuligt for en almindelig bonde at kontrollere, om en tigger tilhørte den ene eller anden kategori. Således indtog et gammelt ægtepar en kvinde for et par ugers tid, idet hun fortalte, at hun søgte efter sin søn og viste et dokument, der skulle bevise, at hun havde ret til at drage således omkring. Men ingen kunne læse det. Først efter 3 mdr.'s tid slap de af med hende igen⁸². Førnævnte Oluf Lundt hørte til de præster, der aktivt prøvede at bekæmpe tiggerne. Han opsogte dem, belærte dem og forsøgte at sende dem til forbedring i København. En dag gik han selv i spidsen, da der skulle jages tiggere af byen.

Præsten var den eneste reelle bevidsthedsformidler i landsbysamfundet og stort set også i købstæderne, derfor kunne han have gode muligheder for at videregive den rette opfattelse, og med befolkningens indgroede frygt for alt udefra kommende, skulle lovens og kirkens negative holdning overfor løsgænger kunne falde i god jord. Men her stødte man på den vanskelighed, at der for det første var tradition for, at man gav almisse ikke blot ud fra en nøgtern betragtning men også ud fra mere menneskelige følelser. Løsgængerne var nemlig ikke blot en homogen flok snyltere og bedragere. De optrådte individuelt i situationer, hvor bøndernes medlidenhed fik bugt med den frygt, mistro og foragt, de evt. også

78. H.G.A. Jørgensen s. 123.

79. Gustav Bang s. 36.

80. Hugo Matthiessen: Af Randers Tingbøger. Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 4. rk., I, 1913, s. 523.

81. G. & A. Larsen: Magister Oluf Lundts optegnelser: Væggerløse kirkebog. Lolland-Falsters årbog, XL, III. rk., bind I, 1952, s. 358.

82. Axel Steensberg: Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede 1620–1720, Kbh. 1969, s. 276.

følte. For det andet så de dagligt præsten handle ganske som de selv, styret af de samme grunde, og for det tredje holdt menigmand ofte med den lovløse mod myndighederne, hvad enten det var misdæderen mod bølden eller tiggeren mod stodderfogden⁸³.

Afslutning

Før reformationen lå vejen som tigger åben for enhver. Sammen med tiggermunke og spedalske søgte en række andre med forskellig baggrund deres udkomme ved at bede om almisser og mødte ikke andre restriktioner end lejlighedsvis udtryk for befolkningens gryende irritation. Det meget tiggeri var efter al sandsynlighed en plage. Efter reformationen forsøgte tiggeriet derfor sat i system. Tiggermunkene forsvandt jo som følge af kirkeændringen, og resten af tiggerne opdeltes i 2 grupper med skelnen mellem de, der kunne arbejde, og de der ikke kunne. For de sidste udvikledes efterhånden en organiseret fattigforsorg bestående af hospitaler, som især indtog de ældre og formuende, og ellers af tildeling af tiggertegn. Dette tegn var den synlige tilladelse til at tigge oftest indenfor et sogns eller herreds grænser. Tegnet kunne efter behov uddeles for livstid eller for en kortere periode og skulle leveres tilbage, når brugen ophørte. Ydelserne var helt frivillige, og de tiggende opfordredes til at lade sig nøje med, hvad de kunne få.

For alle arbejdsføre var det derimod ulovligt at tigge. De gjorde det naturligvis alligevel men var dermed reelt på ulovlig løbebane og kunne straffes – som regel ved udsmidning af sognet. En lovlig tigger der søgte udenfor sit tildelte område, mistede ligledes retten til underhold. Vejen fra at være lovlig fattig til at være retsløs og forfulgt var således kort.

Den organiserede fattigforsorg, som udsprang af reformationen, ændredes ikke væsentligt før nyordningen i 1708. Derimod kom behandlingen af de ulovlige tiggere – eller løsgængerne som de bør kaldes – til at afspejle

samfundsudviklingen både på det økonomiske, det retslige og det filosofiske plan.

Morallæren indeholdt dogmer om, hvorledes hver enkelt borger burde te sig, for at hele samfundsmaskineriet kunne fungere. Centralt står begreber som »arbejdsomhed« og »flid« på den ene side og »dovenskab« og »løsagtighed« på den anden. Man indpodedes skyldfølelse over at være fattig og motivation til at sikre sig og sine økonomisk. Utilfredshed og bitterhed forsøgte vendt indad imod den enkelte, f.eks. kunne fattigdom ved nærmere ransagelse måske være straffen for et syndigt levnet. Hvad man møder af modgang, skal man tage med tålmodighed og sagtomdighed – de tyske bondeoprør var stadig i frisk erindring.

Hvad kunne samfundet så stille op med løsgængerne udover at fordømme dem?

Kongen havde i denne periode et større antal anlægsarbejder i gang på slotte og fæstninger. Hertil prøvede han på traditionel vis at skaffe bønderkarle som arbejdskraft. Men da disse udskrivninger tit faldt sammen med landbrugets store arbejdsopgaver, og da bønderne i forvejen var tynget af mange ekstra ydelser, forsøgte de så vidt muligt at betale sig fra det. Kongen stod således med et stykke arbejde, der skulle udføres, samt en sum penge – men manglede arbejdskraft.

Det blev derfor påbudt at indfange unge, føre karle blandt løsgængerne til dette arbejde eller til arbejde på Bremerholm. Det blev således efterhånden straffen for løsgængeri. For kvinder og børn måtte der imidlertid findes på andre foranstaltninger.

Indenfor retsvæsenet havde man især i England og Holland gjort sig nogle tanker om straffesystemet nærmere bestemt om det rimelige i at straffe børn og unge lige så hårdt som de ældre og mere forhærdede. Man havde ideer om, at unge burde have mulighed for oplæring og forbedring, og at deres løsgængeri og kriminalitet kunne stamme fra mangel på arbejde og uddannelse. Med bl.a. dette mål for øje spredtes idéen om arbejds-huse sig, og i 1605 åbnedes i København Chr.

83. Hugo Matthiessen: Stodderkongen. Fra Arkiv og Museum, bind V, 1912, s. 283.

IV's tugt- og børnehus, hvor kvinderne blev sat til at spinde, og børnene oplærtes i forskellige håndværk.

Man havde ikke held med at få bekæmpet tiggeriet. En af årsagerne var manglen på en udøvende magt til at sikre en konsekvent og ensartet behandling af løsgængerne. En anden var, at man ikke forstod de sociale, økonomiske og retslige forhold, der forårsagede løsgængeriet. Endeligt er det vist, at for både præst og befolkning var gammel sædvane, medlidenhed og vel af og til også frygt mere bestemmende for behandlingen af løsgængerne end lovens og kirkens påbud.

Men betød præstens ord da ingenting? Gav den holdningsbearbejdning, der må have fundet sted da ikke noget resultat? Jo utvivlsomt. Nutidens syn på lediggang og arbejdsløshed er tydeligt nok udsprunget af reformationstidens holdning. Arbejde giver værdi til den, der har det, og omvendt sænker arbejdsløs-

hed selvværdsfølelsen. Pligten til arbejde er dog forbeholdt de, der ikke har råd til andet. Ifølge ordsproget er lediggang da også roden til alt ondt; og så er vi tilbage ved ordsprogene. På en kort, klar og letfattelig måde giver de retningslinier for vort livssyn og vor tænke-måde, og har dermed givet deres bidrag til, at det 16. – 17. årh.'s tanker om dyder og pligter for velfungerende samfundsborgere stadig lever endnu 400 år efter.

I 1708 udkom de 2 forordninger omhandlende betlere i København og provinsen, og dette år blev på flere måder skæringsår for de rette tiggere. For de urette derimod foretog man sig ikke nogen nye foranstaltninger, men nøjedes med endnu engang at påbyde, at tiggeri var strengt forbudt. Først længere henne i det 18. årh. beskæftigede man sig med sammenhængen mellem arbejdsløshed og tiggeri⁸⁴.

84. Bente Dahl Hansen: *Betler eller almisselem*, Landbohistorisk Selskab 1984.